

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.2.3>

INTEGRACJA TREŚCI PROCESU EDUKACYJNEGO JAKO GŁÓWNY CZYNNIK KSZTAŁTOWANIA PODSTAW HARMONIJNEGO POSTRZEGANIA ŚWIATA U DZIECI W WIEKU 5-8 LAT

Svitlana Yakymenko

*kandydat nauk pedagogicznych, profesor,
profesor Katedry Pedagogiki Szkoły Podstawowej
Mikołajowskiego Uniwersytetu Narodowego imienia W.O. Suchomłyńskiego
(Mikołajów, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0002-6722-6333
e-mail: yakymenkosi@ukr.net*

Adnotacja. W artykule omówiono problem znaczenia integracji treści procesu edukacyjnego jako głównego czynnika kształtowania podstaw harmonijnego postrzegania świata u dzieci w wieku pięciu do ośmiu lat, co stwarza warunki do pełnego holistycznego rozwoju osobowości dziecka. Ujawniono różne podejścia badaczy do zrozumienia istoty pojęcia „integracja” i wpływu tego zjawiska na kształtowanie harmonijnego postrzegania świata u dzieci na podstawie holistycznych pojęć natury i społeczeństwa, rozwoju orientacji wartości i humanistycznego skupienia jednostki. W tym artykule omówiono **integrację jako zasadę budowy procesu edukacyjnego, realizowaną w dwóch powiązanych ze sobą aspektach, takich jak merytoryczne i metody przyswajania przez dzieci zintegrowanych treści edukacyjnych.**

Nacisk kładziony jest na teoretyczne i metodyczne podstawy integracji wiedzy w edukacji, a mianowicie podstawy harmonijnego postrzegania świata u dzieci w wieku pięciu do ośmiu lat.

Słowa kluczowe: integracja, światopogląd, całościowe postrzeganie świata, całościowy światopogląd, proces edukacyjny, osobowość, rozwój.

INTEGRATION OF THE CONTENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS AS THE MAIN FACTOR OF FORMATION OF FUNDAMENTALS OF HARMONIOUS WORLD PERCEPTION IN CHILDREN 5–8 YEARS OLD

Svitlana Yakymenko

*Candidate of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Pedagogy of Primary Education
V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University (Mykolaiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-6722-6333
e-mail: yakymenkosi@ukr.net*

Abstract. The article considers the problem of relevance of integration of the content of the educational process as the main factor in forming the foundations of worldview in children 5–8 years, which creates conditions for the full holistic development of the child’s personality. Different approaches of researchers to understanding the essence of the concept of “integration” and the impact of this phenomenon on the formation of children’s worldview on the basis of a holistic view of nature and society, the development of values, humanistic orientation of the individual. Emphasis is placed on the theoretical and methodological foundations of knowledge integration in education.

Key words: integration, worldview, holistic worldview, holistic worldview, educational process, personality, development.

ІНТЕГРАЦІЯ ЗМІСТУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЯК ГОЛОВНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ГАРМОНІЙНОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ В ДІТЕЙ 5–8 РОКІВ

Світлана Якименко

*кандидат педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки початкової освіти
Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-6722-6333
e-mail: yakymenkosi@ukr.net*

Анотація. У статті розглядається проблема актуальності інтеграції змісту освітнього процесу як головного чинника формування основ гармонійного світосприйняття в дітей п’яти-восьми років, що створює умови для повноцінного цілісного розвитку особистості дитини. Розкриваються різні підходи дослідників до розуміння сутності поняття

«інтеграція» та впливу зазначеного феномена на формування в дітей гармонійного світосприйняття на основі цілісного уявлення про природу і суспільство, розвитку ціннісних орієнтацій, гуманістичної спрямованості особистості. Розглядається інтеграція як принцип побудови освітнього процесу, що реалізується у двох взаємопов'язаних аспектах, таких як предметно-змістовий і методи засвоєння дитьми інтегрованого навчального змісту.

Акцентовано увагу на теоретичних і методичних основах інтеграції знань в освіті, а саме основ гармонійного світосприйняття в дітей п'яти-восьми років.

Ключові слова: інтеграція, світосприйняття, цілісне світосприйняття, цілісний світогляд, освітній процес, особистість, розвиток.

Вступ. У сучасних умовах інтенсивної розбудови України особливого значення набуває проблема формування світогляду в молодого покоління та посилення його ролі в житті людини у зв'язку з процесами оновлення всіх сфер життєдіяльності суспільства, оскільки саме світогляд є засобом визначення позиції самої людини до всіх життєво важливих явищ і подій у світі. У результаті дії зазначених процесів утверджується людина як найвища соціальна цінність, забезпечується пріоритетність духовності, гармонії стосунків особистості, суспільства і природи, формується цілісна картина світу і планетарне мислення, органічно поєднується національна освіта з історією, традиціями та культурою українського народу відповідно до основних положень Конституції України, Закону України «Про освіту», Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, нових державних стандартів освіти (Державного стандарту початкової загальної освіти, Базового компонента дошкільної освіти) в Україні. Нова парадигма виховання полягає в розумінні дитини як суб'єкта й мети виховання, орієнтує на усвідомлення виховання як соціально-педагогічного явища, на підвищення виховного потенціалу освітнього середовища та проєктування цілісного виховного простору (Prohrama, 2018: 3).

Провідною тенденцією оновлення змісту освіти в Україні є інтеграція, яка створює умови для повноцінного цілісного розвитку особистості дитини, що дає їй можливість самоутвердитися в найважливіших для неї сферах життєдіяльності. Принцип інтеграції проголошено провідним принципом реформування освіти поряд із принципами гуманізації та диференціації. Маючи гуманістичну основу, інтеграція покликана сприяти об'єднанню цілісності світосприйняття – єдності світу і людини, що живе в ньому та його пізнає, і розумінню свого місця та своєї ролі в природному й соціальному середовищі.

Основна частина. Суттєвою в дослідженні проблеми інтегрованого навчання є концепція системного підходу до розвитку особистості дитини дошкільного віку, яка розкрита в працях В. Логінової та представників її наукової школи: Н. Вершиніна, Л. Гурувич, Н. Крилова та ін., відповідно до якої обґрунтовується необхідність установа зв'язків різноманітних уявлень дитини про навколишній світ. Сутність інтеграції як цілісного впливу на становлення особистості, її форми й види розкриті в працях С. Гончаренка, С. Вашуленка, С. Загвязінського, В. Тименка, С. Якименко. Дидактичні можливості інтеграційних занять змісту *шкільної* освіти досліджують учені: Н. Бібік, М. Вашуленко, О. Савченко, В. Тименко, Р. Ляченко.

Мета статті полягає в узагальненні, уточненні й конкретизації сутності поняття «інтеграція» та впливу зазначеного феномена на формування в дітей 5–8 років основ світосприйняття.

Результати. Дослідник Н. Сидорчук актуалізує інтеграцію освіти як складну науково-педагогічну проблему, у межах якої відсутній однозначний підхід до її тлумачення. Автор переконаний, що в перспективі розвиток системи освіти має бути пов'язаний зі змінами способу традиційного педагогічного мислення в контексті проблеми інтеграції на основі розробки нових науково-теоретичних положень і чіткого визначення його змістової інтерпретації (Sydorchuk, 2015: 230–233).

Отже, сутнісна характеристика поняття «інтеграція» знаходиться в міждисциплінарному поняттєвому просторі та має множинність визначень, а саме в сучасному тлумачному словнику української мови зазначена наукова категорія є об'єднанням чого-небудь у єдине ціле (Suchasnyi tлумachnyi slovnyk, 2009: 365).

У педагогічному словнику М. Ярмаченка термін «інтеграція» означає і стан зв'язності окремих диференційованих частин і функцій системи, організму в ціле, і процес, який веде до такого стану (Yarmachenko, 2001: 516) Наукова категорія «інтеграція» тлумачиться авторами соціолого-педагогічного словника як сторона процесу розвитку, яка пов'язана з об'єднанням у ціле раніше різнорідних частин та елементів (Honcharenko, 2004: 94).

Отже, у довідникових та енциклопедичних педагогічних джерелах термін «інтеграція» пояснюється як об'єднання частин. У працях багатьох дослідників поняття «інтеграція» в освіті осмислюється як високий рівень процесу єдності, синтезу знань після попереднього періоду аналітичного розгляду й пізнання об'єкта. Так, український філософ С. Клепко розглядає інтеграцію як механізм самоорганізації хаосу знань, як «унесення порядку, єдності в розчленований світ знань з метою підвищення ефективності як здобування, так і застосування знання» (Klepko, 1998: 14).

У психолого-педагогічних дослідженнях інтеграція частіше розглядається в контексті організації цілісного процесу навчання на основі реалізації в ньому міжпредметних зв'язків.

І. Козловська, Л. Загорулько вбачають суть інтеграції не просто в об'єднанні, а у взаємопроникненні. Як стверджує І. Козловська, «інтеграція є таким взаємопроникненням одного об'єкта в структуру іншого, унаслідок якого виникає не додавання, не покращення якості двох об'єктів, а повністю новий об'єкт зі своїми властивостями» (Kozlovska, 1999: 52).

Автор О. Данилюк розглядає поняття «інтеграція» як управлінську категорію, що передбачає здійснення учнем під керівництвом учителя послідовного перекладу повідомлень з однієї навчальної мови іншою,

у процесі якого відбувається засвоєння знань, формування понять, народження особистісних і культурних смислів (Danyliuk, 2000: 448).

Згідно з теорією інтеграції в освіті, розробленою В. Максимовою, зазначений феномен є найважливішою методологічною категорією, способом пізнання, аналізу та перетворення дійсності шляхом забезпечення цілісності освітнього процесу, освітніх систем і всієї системи освіти (Maksymova, 1988: 192). Дослідниця В. Радкіна розглядає інтеграцію як принцип навчання, оскільки вважає, що зазначений феномен базується «на гармонійному об'єднанні знань на основі спільності науковості змісту, предмета, об'єкта, цілей викладання та подібності наукових понять і термінів» (Radkina, 2005: 61).

Варто зазначити, що реалізація принципу інтеграції забезпечує сприятливі умови для формування цілісного світогляду в дітей 5–8 років, оскільки «інтеграція змісту освіти ґрунтуються на розгляді проблеми «людина і світ» і сприяє формуванню цілісного світосприйняття» (Kuliutkyn, 1996).

Досліджуючи теоретичні й методичні основи інтеграції знань, І. Козловська переконана, що суть інтегративного підходу до навчального процесу відрізняється від інших підходів тим, що встановлення зв'язків між знаннями йде не від перебудови наявних навчальних планів і програм, а шляхом дидактичного обґрунтування та перетворення реально існуючих зв'язків між поняттями, явищами, науками тощо. На думку автора, інтегративна дидактична система передбачає інтеграцію як зовнішню, так і внутрішню, як змістову, так і процесуальну, де структурування змісту навчального матеріалу відбувається зсередини дидактичної системи (мінімальні підсистеми фундаментальних знань інтегруються в проблемні блоки та формують навчальні курси) на основі розроблених методик інтегративного навчання.

Дослідниця обґрунтувала такі принципи структурування знань у процесі їх інтеграції: принцип проблемності (формування всіх підсистем змісту навчального матеріалу (різного обсягу та ступеня інтеграції), виходячи з проблемного принципу структурування сучасної науки; принцип системності (орієнтація на формування цілісної системи знань інтегративними засобами); принцип фундаменталізації (акцентування у формуванні змісту освіти на фундаментальних знаннях); принцип варіативності (можливість розробки варіативних навчальних курсів і методик); принцип наступності (забезпечення інтеграції знань не лише на цьому етапі навчання, а й між різними ступенями); принцип призначення (обґрунтування конкретної мети включення кожної підсистеми знань у зміст навчання з урахуванням вікових можливостей і рівня підготовки учнів); принцип ефективності (застосування інтегративного підходу з метою досягнення очікуваного результату навчання з мінімальними зусиллями та мінімальними затратами навчального часу).

У контексті інтегративного навчання на цій основі аналізуються параметри знань (повнота, глибина, оперативність, гнучкість, конкретність та узагальненість, усвідомленість, згорнутість і розгорнутість, системність і ґрунтовність) та обґрунтовуються уточнені критерії відбору змісту навчання в контексті інтеграції знань: цілісне відображення завдань формування творчої й самостійної мислячої особистості можливе лише на основі інтегративного підходу до структурування змісту навчання; науковість і практична значущість навчального матеріалу повинні відображатися в єдності; доступність навчального матеріалу забезпечується тим, що складні в контексті однієї предметної галузі знання є доступнішими в контексті іншої галузі знання; ущільнення та згортання змісту навчального матеріалу, а також вчасна й обґрунтована архівація другорядних і застарілих знань забезпечуються найбільш ефективно інтегративними методами (Kozlovskaya, 2001: 41).

Як зазначає І. Бех, «доцільно організоване за змістом і формою навчання має високий виховний потенціал: уводить особистість до простору світоглядних ідей, формує соціальні настанови й ціннісні орієнтації, гуманістичну спрямованість особистості, її духовні та матеріальні потреби» (Bekh, 2006: 44).

Аналізуючи доцільність і необхідність реалізації принципу інтеграції в дошкільній освіті, Н. Гавриш наголошує на синкретичній природі дитини дошкільного віку, яка у власному пізнанні світу «йде водночас у різних напрямках» і має здатність до цілісного світосприйняття за допомогою чутливих інформаційних каналів. На думку автора, «сучасна дидактика вимагає цілісного технологічного підходу», якому відповідає інтегрований підхід до організації освітнього процесу в закладі дошкільної освіти: як цілісний освітній процес, як педагогічна система, яка має відображати цілісність змісту освіти у взаємозв'язках освітніх ліній і в якій пріоритетна роль належить способам організації освітнього процесу через інтеграцію різних видів діяльності дітей (Navrysh, 2011: 16–20).

На переконання В. Ільченко, інтегративний підхід «веде до інтеграції змісту освіти, тобто доцільного об'єднання його елементів у цілісність. Результатом інтегративного підходу можуть бути цілісності знань різних рівнів – цілісність знань про дійсність; про природу; з тієї чи іншої освітньої галузі; предмета, курсу, розділу, теми» (Entsyklopediia osvity, 2008: 356).

Аналізуючи освітні програми, розроблені на виконання чинного Державного стандарту початкової загальної освіти, ми переконані, що не можна сформулювати цілісне світосприйняття дитини без взаємозв'язку її навчання, виховання й розвитку. Актуальною є думка О. Савченко щодо важливості методичного оновлення уроків у початковій школі засобами інтеграції змісту, відбраного з кількох предметів та об'єднаного навколо однієї теми, що посилює інформаційний зміст та емоційно збагачує сприймання, мислення й почуття дітей і дає можливість досягти цілісності знань учнів (Savchenko, 1997: 87–88).

Такий підхід чітко виводить на перший план питання щодо місця людини у світі, ставлення до якого слугує функціональним критерієм належності тієї чи іншої інформації до світоглядної. Пізнання дитиною 5–8 років закономірностей природи та пояснення за їх допомогою навколишнього світу, життєдіяльності людини співпадає з природним прагненням дитини до дослідження свого життєвого світу і його

практичного освоєння, до комунікації зі світом і створення продукту діяльності як способу самореалізації, самовираження. У закладі дошкільної освіти та в 1–2 класах школи дитина пізнає себе, пізнаючи об'єкти навколишнього світу, завдяки чому формується світорозуміння, система поглядів на навколишню дійсність, яка демонструє систему її ціннісних орієнтацій. «Послідовне засвоєння дитиною цілісної системи знань про людину та навколишній світ передбачає поглиблення уявлень про реальну дійсність шляхом конкретизації вже засвоєних знань і подальшим їх узагальненням нового змісту й рівня, що повністю відповідає пізнавальним можливостям дітей молодшого шкільного віку» (Iakymenko, 1992: 24).

У контексті зазначеного вище найбільш перспективним для аналізу й побудови інтегрованого знання в педагогічному процесі є поняття «картина світу». Так, Е. Носенко, спираючись на думку А. Леонт'єва, що основною психологічною категорією є «образ світу» і що особистість у життєдіяльності виходить зі свого образу світу, який є первинним щодо діяльності, говорячи про картину світу, має на увазі два образи: по-перше, об'єктивно існуючий метаіндивідуальний рівень, який характеризує цю інтегрованість у просторі соціуму, по-друге, індивідуальний рівень, який формується в освітньому процесі та інтеріоризації картини світу метаіндивідуального рівня (Nosenko, 1995).

Оскільки картина світу передбачає створення цілісного образу світу, саме він і є її ідеальним об'єктом. До принципів забезпечення цілісності сприйняття образу світу зараховуємо принцип засвоєння понять, що стосуються об'єкта пізнання, які поглиблюють розуміння суті об'єкта; принцип відповідності цілісності відображення тієї чи іншої картини світу можливостям дитини щодо її сприйняття; принцип концентричності засвоєння цілісної картини світу, який полягає в тому, що об'єкт пізнання повинен зберігатися на різних етапах навчання, а рівень деталізації зображення й рівень абстрактності інтерпретації деталей повинен підвищуватися на наступних етапах пізнання; принцип кумулятивності, згідно з яким картина світу радикально не змінюється в процесі її вивчення, а тільки розширюється, поглиблюється та уточнюється; принцип забезпечення інтеграції картин світу у формування цілісного образу; принцип урахування когнітивних можливостей суб'єктів пізнання картини світу при виборі категоріальних парадигм світопізнання й актів, у яких відбувається зазначений процес (Iakymenko, 2019: 120).

Висновки. Отже, інтеграція як принцип побудови освітнього процесу реалізується у двох взаємопов'язаних аспектах: по-перше, у предметно-змістовому, орієнтованому на створення інтегрованого освітнього середовища, по-друге, в операційно-процесуальному, який забезпечує відповідний інструментарій, тобто способи, форми й методи засвоєння дітьми інтегрованого навчального змісту.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Виховання особистості : Сходження до духовності. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
2. Гавриш Н.В. Інтеграційні процеси в системі дошкільної освіти. *Вісник Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2011. № 1 (1). С. 16–20. URL : www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/...1/3.pdf.
3. Данилюк А.Я. Теория интеграции образования. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского педагогического университета, 2000. 448 с.
4. Енциклопедія освіти / голов. редак. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Клепко С.Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм знання. Київ-Полтава-Харків : ПОПОПП, 1998. 360 с. С. 14.
6. Козловська І.М. Теоретико-методологічні аспекти інтеграції знань учнів професійно-технічної школи: дидактичні основи : монографія. Львів : Світ, 1999. 301 с.
7. Козловська І.М. Теоретичні та методичні основи інтеграції знань учнів професійно-технічної школи : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04 / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 2001. 41 с. URL: https://revolution.allbest.ru/pedagogics/00296015_0.html.
8. Кулюткін Ю.Н. Освіта і особистість // Проблеми освіти в сучасній соціокультурній ситуації / відп. ред. С.В. Тарасов. Санкт-Петербург : Крисмас+, 1996
9. Максимова В.Н. Междисциплинарные связи в процессе обучения. Москва : Просвещение, 1988. 192 с.
10. Носенко С. Картина мира як інтегруючий і гуманізуючий фактор у змісті освіти. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 1.
11. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М.Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.
12. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. Київ, 2018. 40 с. С. 3.
13. Радкіна В.Ф. Інтегративний підхід як принцип організації професійної підготовки майбутніх учителів. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2005. № 21. С. 61–64.
14. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах. Київ : Магістр-S, 1997. 256 с.
15. Сидорчук Н.Г. Інтеграційні процеси в освіті як полікультурна проблема. *Проблеми освіти* : збірник наукових праць. Вип. 82. Вінниця-Київ, 2015. С. 230–233. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/16980/1/%D1%81%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf>.
16. Соціолого-педагогічний словник / укл. С.У. Гончаренко, В.В. Радул, М.М. Дубінка та ін. ; за ред. В.В. Радула. Київ : ЕксОб, 2004. 304 с.
17. Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів / за заг. ред. докт. філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА», 2009. 1008 с.
18. Якименко С.І. Формування світогляду у старших дошкільників та молодших школярів: теорія і практика : монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 440 с.

19. Якименко С.И. Педагогические условия повышения эффективности учебно-воспитательного процесса в начальных классах средствами межпредметной интеграции : дисс. ... канд. пед. наук. Киев, 1992. 24 с.

References:

1. Bekh I. (2006) Vykhovannia osobystosti : Skhodzhennia do dukhovnosti [Education of personality: Ascent to spirituality]: [nauk. vydannia] K. Lybid. 272 p.
2. Havrysh N. V.(2011) Intehratsiini protsesy v systemi doshkilnoi osvity. [Integration processes in the system of preschool education] Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu ekonomiky ta prava imeni Alfreda Nobelia. Seriiia «Pedahohika i psykholohiia». № 1 (1). P. 16–20. Rezhym dostupu :www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/...1/3.pdf.
3. Danyiuk A. (2000) Teoryia yntehratsyy obrazovannia. [Theory of integration of education] Rostov-na-Donu : Yzd-vo Rostovskoho pedahohycheskoho unyversyteta. 448 p.
4. Entsyklopediia osvity (2008). [Encyclopedia of Education] [holov. redak. V.H.Kremen]. – K.: Yurinkom Inter.1040 p.
5. Klepko S.F. (1998) Intehrativna osvita i polimorfizm znannia.[Integrative education and knowledge polymorphism] Kyiv-Poltava-Kharkiv : POIPOP. 360 p.
6. Kozlovska I.M. (1999) Teoretyko -metodolohichni aspekty intehratsii znan uchniv profesiino-tekhnichnoi shkoly: dydaktychni osnovy [Theoretical and methodological aspects of integration of knowledge of students of vocational school: didactic bases]: monohrafiia. Lviv: Svit. 301 s.
7. Kozlovska I.M. (2001) Teoretychni ta metodychni osnovy intehratsii znan uchniv profesiino-tekhnichnoi shkoly [Theoretical and methodological bases of integration of knowledge of students of vocational school] : Avtoref. dys... d-ra ped. nauk : 13.00.04 / In-t pedahohiky i psykholohii prof. osvity APN Ukrainy. K. 41 p. https://revolution.allbest.ru/pedagogics/00296015_0.html.
8. Kuliutkyn Y.N. (1996) Osvita i osobystist [Education and personality]. Problemy osvity v suchasni sotsiokulturnii sytuatsii / Vidp. red. Tarasov S.V. SPb: «Krysmas +».
9. Maksymova V.N. (1988) Mezhpredmetnye sviazy v protsesse obuchenya. [Interdisciplinary links in the learning process] M.: Prosveshchenye. 192 p.
10. Nosenko S. (1995) Kartyna myra yak intehruiuchy i humanizuiuchy faktor u zmisti osvity [The picture of the world as an integrating and humanizing factor in the content of education] Pedahohika i psykholohiia. 1995. № 1.
11. Pedahohichniy slovnyk (2001) [Pedagogical dictionary]. [za red. diisnoho chlena APN Ukrainy Yarmachenka M.D.]. – K.: Pedahohichna dumka. 516 p.
12. Prohrama «Nova ukrainska shkola» u postupi do tsinnosti (2018) [The program «New Ukrainian School» in the progress of values]: Kyiv, 40 p.
13. Radkina V.F. (2005) Intehrativnyi pidkhid yak pryntsyv orhanizatsii profesiinoy pidhotovky maibutnykh uchyteliv [Integrative approach as a principle of organization of professional training of future teachers]. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho u-tu im. I.Franka. No 21. P. 61–64.
14. Savchenko O.I. (1997) Suchasnyi urok u pochatkovykh klasakh. [The modern lesson in elementary school] K.: «Mahistr–S», 1997. 256.
15. Sydoruk N.H. (2015) Intehratsiini protsesy v osviti yak polikultura problema [Integration processes in education as a multicultural problem]. Problemy osvity: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 82. Vinnytsia-Kyiv, P 230-233. <http://eprints.zu.edu.ua/16980/1/%D1%81%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf>.
16. Sotsioloho-pedahohichniy slovnyk (2004) [Sociological and pedagogical dictionary] / [ukl. S.U.Honcharenko, V.V. Radul, M.M.Dubinka ta in.; za red. V.V.Radula]. K.: «EksOb». 304 p.
17. Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy: 100000 sliv (2009) [Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language: 100,000 words] / Za zah. red. d-ra filol. nauk, prof. V.V. Dubichynskoho. Kh.: VD «ShKOLA». 1008 p.
18. Iakymenko S. I. (2019) Formuvannia svitohliadu u starshykh doshkilnykiv ta molodshykh shkoliariv: teoriia i praktyka [Formation of worldview in older preschoolers and younger students: theory and practice]: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta». 440 p.
19. Iakymenko S.Y. (1992) Pedahohycheskye uslovia povysheniya efektyvnosti uchebno-voospytatelnoho protsessa v nachalnykh klassakh sredstvamy mezhpredmetnoi yntehratsyy: dySSERTatsiya v vyde nauchnoho doklada... [Pedagogical conditions of increase of efficiency of educational process in initial classes by means of intersubject integration: the dissertation in the form of the scientific report] kand.ped.nauk. K. 24 p.